

Н.В. Гаўрош, Н.М. Нямковіч, г. Мінск

КАНЦЭПТ *ЧАЛАВЕК* У АФАРЫСТЫЧНЫХ ВЫСЛОЎЯХ БЕЛАРУСКІХ ПІСЬМЕННІКАЎ

Даследаванне мовы ў цеснай сувязі з яе носьбітам – чалавекам, спецыфікай яго пазнання навакольнай рэчаіснасці, з яго практычнай дзейнасцю – адметная, характэрная асаблівасць сучаснай лінгвістычнай навукі. Чалавек не проста ўспрымае і пазнае свет, ён і снуе ў ім, у выніку чаго ў яго мове выражаецца і аб’ектыўная рэальнасць, і сам чалавек як суб’ект, які спасцігае жыццё ва ўсёй яго разнастайнасці. Пагодзімся з Л.В. Кавалёвай, што “веды людзей пра аб’ектыўную рэальнасць арганізаваны ў выглядзе канцэптаў – абстрактных ментальных структур, якія адлюстроўваюць розныя сферы дзейнасці чалавека. Чалавек мысліць канцэптамі, камбінуе іх, фарміруе новыя канцэпты ў ходзе мыслення”¹. Найчасцей прадстаўніком канцэпту ў мове выступае слова, якое атрымоўвае статус “імені” канцэпту – моўнага знака, што перадае яго змест найбольш поўна і адэкватна. Аднак слова як элемент лексіка-семантычнай сістэмы заўсёды рэлізуецца ў складзе той ці іншай лексічнай парадыгмы. Канцэпт, як правіла, суадносіцца больш чым з адной лексічнай адзінкай, што выяўляецца ў суадносінах з планам выражэння ўсёй сукупнасці разнародных сродкаў – лексічных, фразеалагічных і афарыстычных, з дапамогай якіх ён акрэсліваецца ў мове.

Любая нацыянальная мова вызначае кагнетыўныя структуры і вербалізуе канцэпты ў характэрным толькі для яе выглядзе, спецыфічна адлюстроўваючы аб’ектыўную рэальнасць, і такім чынам выступае як сукупнасць ведаў пэўнага грамадства, этнасу². Канцэпт мае складаную структуру, якой “з аднаго боку, належыць усё, што належыць будове паняццяў; з другога боку, у структуру канцэпту ўваходзіць усё тое, што робіць яго фактам культуры”³.

Канцэпт *чалавек* – ключавы канцэпт любой культуры. Яго аб’ём значны, грунтоўны. Слова *чалавек* – адно з цэнтральных слоў беларускай мовы. Яно – фон для раскрыцця семантыкі іншых слоў (*жыццё, ісціна, праўда, памяць, сваё і чужое і інш.*), для асэнсавання іншых канцэптаў.

Вызначэнне паняцця *чалавек* у слоўніках і энцыклапедычных

даведніках падкрэслівае яго разнастайныя характарыстыкі. Адным са складнікаў канцэпту з’яўляецца змест яго загалова – слова-назвы *чалавек*, семантычнае поле якога, паводле ТСБМ, уключае наступныя дэфініцыі: чалавек – 1. Грамадская істота, якая мае высокаарганізаваны мозг, валодае мысленнем, маўленнем, здольнасцю вырабляць прылады працы і мэтанакіравана выкарыстоўваць іх для ўздзеяння на навакольны свет; 2. Асоба як увасабленне пэўных духоўных або фізічных якасцей, уласцівасцей, службовых характарыстык; 3. Асоба як выражэнне высокіх маральных і інтэлектуальных рыс, духоўных якасцей. Акрамя таго слова *чалавек* стала базай для ўтварэння роднасных слоў *чалавецтва*, *чалавечнасць*, *чалавечны* і інш., якія пашыраюць нападунне, тэматыку названага канцэпту.

Найбольш поўна, выразна канцэпт рэалізуе свае значэнні, дэманструе свае патэнцыі праз фразеалагізмы і афарызмы, якія выражаюць нацыянальную спецыфіку адносінаў народа да свету, да жыцця, да сістэмы каштоўнасцей, захоўваюць традыцыі той ці іншай этнакультурнай супольнасці. Змест, закладзены носьбітамі беларускай мовы ў слова *чалавек*, значна шырэйшы і глыбейшы, чым падаюць лексікаграфічны крыніцы. І гэты змест найбольш поўна рэалізуецца і раскрываецца ў афарыстычных выслоўях, бо менавіта ў такіх формулах заключаны філасофія жыцця і цэлага народа і асобнага чалавека яго этычныя і эстэтычныя прынцыпы, духоўнасць, культура, традыцыі, якія падаюцца як асноўныя жыццёвыя прынцыпы, як дамінантныя вартасці. Мастакі слова пасвойму – больш глыбока і эмацыйна, нярэдка нечакана – адчуваюць рэальны свет і ўвасабляюць сваё бачанне і філасофскае асэнсаванне рэчаіснасці ў афарыстычных выслоўях. Натуральна і зразумела, што канцэпт *чалавек* стаў асновай многіх беларускіх афарызмаў. Паняцце *чалавек* у мастацкіх і публіцыстычных творах раскрываецца шматаспектна і разнастайна. Найперш *чалавек* – гэта цэнтр сусвету, у якім закладзена мудрасць жыцця, асэнсаванасць і лагічнасць усяго жывога на зямлі, акрэсленне месца самога чалавека ў сусвеце:

Чалавек – сусвету цар (А. Бялёвіч). *Кожны чалавек – гэта свет, адна істота – неабдымны прастор, і разглядай яго, калі ўмееш* (К. Чорны). *Вечназялёнага дрэва жыцця / Плод самы спелы і мудры садоўнік – / Ты , чалавек!* (С. Законнікаў).

Кожны чалавек – гэта цэлы свет (К. Чорны). Чалавек – заўсёды бог. Але тады, калі ён падобны толькі на самога сябе (Я. Скрыган). Не шукай на свеце нейкую падкову, /Што прыносіць ічасце і знішчае злосць. / Не чакай ад неба цудаў і спакою, / Ведай: / На Зямлі ты – гаспадар, не госць (П. Пруднікаў). Вада і агонь, якія пярэчаць адно аднаму, мірацца на чалавеку: і вада ачышчае яго, і агонь таксама (А. Разанаў). Калі нараджаецца чалавек, нічога ў свеце не памірае ўзамен (Г. Марчук). Кожны чалавек носіць у сабе храм. Штодзень, з году ў год. Толькі ў адных ён маўчыць, а ў другіх звоніць на ўсе свае званы. Але ёсць яшчэ і трэція: званы раздзіраюць такому душу, аднак ніхто гэтага звону не чуе – чалавек не выпускае яго з сябе. Апошнія паміраюць першымі – раней за ўсіх. Ад карозіі храма, які яныносяць у сабе. А раўнадушныя сцвярджаюць – ад разрыву сэрца (Я. Сіпакоў). У кожным цудзе не без чалавека. А ў кожным чалавеку не без цуда (У. Ліпскі). Чалавек – бездань і неба адначасова (С. Алексіевіч).

Чалавек жыве ў грамадстве і як член грамадства рэалізуе свае здольнасці свой патэнцыял праз адносіны з іншымі людзьмі. Невыпадкова сінанімічнымі ў нашай мове выступаюць словы *чалавечны і людскі; чалавечнасць і людскаясць*. Менавіта дзякуючы грамадству, іншым людзям чалавек ацэньвае сябе сам, вызначае сваё месца ў жыцці:

Бываюць жа такія людзі, што, сустрэўшыся нечакана, надоўга ў душы пакідаюць свой след (Я. Скрыган). Без мазаля чалавека спрадвеку / Не лічаць у нас, не завуць чалавекам (М. Рудкоўскі). Біяграфія – гісторыя чалавека (М. Танк). Каб не ерэтык Галілей, Зямля наша да гэтага часу стаяла б на трох кітах. Не было б Магелана – не было б і Амерыкі (А. Макаёнак). Мерае чалавека меркай адною зямля, адваротнаю – неба, і меркай дваіною сам сябе чалавек (А. Разанаў). Ніхто чалавека не тыраніць больш, чым ён сам сябе (В. Быкаў). Чалавек – гэта два чалавекі, як дзве далоні, / што лепяць суладна снежку / ці перакідваюць, каб утрымаць, жарыну: / адзін з іх – пачатак, другі – завяршэнне, / адзін з іх – выток, другі – суток, / адзін з іх – прычына, другі з іх – вынік, / адзін з іх – пытанне, другі – адказ, / а паміж імі цякуць, вынікаючы з іх / і ўпадаючы ў іх, сусветы... Калі чалавек сустрэнецца з чалавекам (А. Разанаў).

Чалавек жыве ў звязку з усім і толькі таму зусім не памірае (Л. Галубовіч). *Чалавек мае найвялікую здольнасць – смяяцца з самога сябе* (Я. Скрыган). *Калі чакання невады з вады / Выцягваюць сушыць твае гады, – / Час пазнаёміцца з самім сабою* (Р. Барадулін). *Ды ўжо гэтакі род чалавечы, / Што, не хочучы боль свой забыць, / Ён чамусьці ўсё, што не вечна, / Будзе вечнай любоўю любіць* (А. Сербантовіч).

У фразеалагізме *быць чалавекам* рэалізуюцца два значэнні, звязаныя з этычнымі нормамаі, якія ўдакладняюць змест канцэпту *чалавек*: чалавек не толькі перажывае, пакутуе, але і спачувае іншым. Быць патрэбным іншым людзям, думаць не толькі пра сённяшні дзень, а і пра будучыню – крэда сапраўднага чалавека, грамадзяніна:

Быць чалавекам свайго часу трэба, дакладней кажучы – нельга не быць. Але ж як гэта важна быць яшчэ і над часам, быць тым, хто бачыць далей наперад, вышэй – у агульначалавечае (Я. Брыль). *Пакінь адну пасаду – / Быць Чалавекам на зямлі* (С. Грахоўскі). *Чалюбі чалавека, зразумей чалавека, / памажы чалавеку, калі ты чалавек* (Р. Тармола-Мірскі). *Складана чалавекам быць. / Астатняе ўсё – / проста!* (М. Арочка). *Патрэбен чалавеку чалавек, / Што прыйдзе ў бядзе на дапамогу, / Што пракладзе надзейную дарогу / Над стромамі і над вірамі рэк, / Што стане часткай сэрца і сумлення, / Што прыйдзе, як высокае натхненне, / І цеплыню і ласку прынясе* (С. Грахоўскі). *Быць чалавекам – цяжкае прызвание, але ўсім, не кожнаму ўтрымаць яго* (Т. Бондар). *Дзецца толькі тым жывучасць, / Хто годны ў муках сцвердзіць сваё “я”* (Н. Мацяш). *Кожны чалавек хоча быць хоць каму патрэбны* (Л. Галубовіч). *О, як трэба шукаць на шляхах чалавека, / Як любіць, берагчы, не крыўдзіць яго, / Каб пабачыць славу наступнага века / У сэрцы сціплага сына суседа свайго!* (У. Караткевіч). *Пакуты робяць чалавека чалавекам. / Чалавек без пакут – трава* (В. Быкаў). *Чалавек таму і чалавек, / Што Учора ў ім жыве заўсёды* (К. Цвірка). *Чалавеку, які не зразумее сябе ў цяжкім мінулым, нялёгка будзе і ў светлай будучыні* (Я. Сіпакоў). *Але Муж – не той, хто не знаў батагоў, / А той, хто пад імі маўчаў* (У. Караткевіч). *На зямлі – адзіная удача: / Ў вечным слове чалавекам быць* (А. Пысін).

Чалавеку характэрны пэўныя духоўныя якасці, уласцівасці, без якіх ён не ўяўляецца як сацыяльная істота, як гарманічная асоба:

Чалавекі як ліхтары – / У кожнага / Свечка душы ўнутры (Р. Барадулін). *Чалавек жа, нават і акамянелы, не бывае без сэрца* (К. Чорны). *Чалавек без вачэй – яшчэ чалавек... Чалавек без слыху – яшчэ чалавек... І без рук ды без ног чалавек – чалавек... Чалавека няма без душы!* (У. Рубанаў). *Усё патрэбнае чалавеку – у ім самім, ён можа змясціць у сабе ўвесь свет, які ніхто не адбярэ* (В. Іпатава). *Чалавек жа бачыцца далёк. / Бо чалавек жа бачыцца па справах* (А. Салтук). *У кожнага зара сваіх надзей, / радасці свае, свае турботы. / Таму не можа звонкі салавей, / пяюн вясны, свістаць па воўчых нотах* (Л. Геніюш). *Кожны чалавек мае права любіць – гэта асабліва моцна* (М. Стральцоў). *Ды на зямлі ўсё ж ёсць адна істота, / Ад якой усе непамыслоты: / Сам на слэбе палюе чалавек...* (Я. Сіпакоў).

Канцэпт *чалавек* і канцэпт *жыццё* узаемазвязаны. Менавіта праз разуменне вартасці і значнасці жыцця раскрываецца сутнасць самога чалавека, яго жыццёвыя памкненні, арыенціры. Пра гэта ў наступных афарыстычных выслоўях:

Чалавек жыве дзеля добра, дзеля служэння праўдзе, каб стварыць нейкія вартасці жыцця і каб быць карысным іншым (Я. Колас). *Чалавек, маўляў, дзеля таго і прыходзіць на свет, каб жыць, а жыць – значыць, працай сваёй рабіць добрае* (А. Марціновіч). *Калі жыццё ў маленстве ператрэ добра – будзе чалавек. Залачыць – прапаў чалавек* (В. Быкаў). *Кожны чалавек – ад прыроды чалавек. Жыццё робіць з яго генія або злыдня* (В. Быкаў). *Высокі сэнс жыцця і шчасця, / Калі жывеш ты для людзей* (А. Бялевіч). *Калі ты камусьці хоць трошкі патрэбен, / Дык хочацца шчодро і радасна жыць* (С. Грахоўскі). *Чалавека робіць гаспадаром, ачышчае ягоную душу толькі ўласнасць* (У. Рубанаў). *Даўно з бяссмерцем / людзі ў добрай згодзе. / Яно заўжды трымаецца на тым – / мы каласамі ў гэты свет приходзім, / Каб сілу даць зярнятам маладым* (С. Законнікаў). *Ведаем, жывём занадта мала, / Каб напрыканцы не шкадаваць, / Што не ўсё, чым доля нас вітала, / З годнасцю мы ўмелі адвітаць* (Н. Мацяш). *А нам стаяць, не гнуцца, як трысць, / Бо лёс славян і лёс майго народа – / Нялёгкае і гордае жыццё*

(У. Караткевіч). *Чалавек памірае, калі страчвае здольнасць / Здзіўляцца і захапляцца / Жыццём* (М. Танк). *Жыццё пражыць – не поле перайсці... / Ды ўсе і поле, і жыццё праходзяць* (М. Рудкоўскі). *Але пакуль жывецца, – будзем жыць, / Задумваць не на дзень, а на стагоддзі; / Каханнем, хоць і познім, даражыць / Пры ветранай і сонечнай пагодзе, / І ўсё, што набалела, расказаць, / Нічога не забыцца, не адкласці, / Сустрэчнаму дарогу паказаць, / А час надыйдзе – на хаду ўпасці* (С. Грахоўскі). *Цаніце чалавека / Заўсёды пры жыцці* (П. Панчанка). *Славяцца людзі гуманнасцю спраў. / Не сілай, а веліччу сэрца* (Л. Геніюш).

Кожны чалавек павінен займацца сваім ў жыцці, рэалізоўваючы свае, дадзеныя яму Богам і прыродай магчымасці, не пераходзячы дарогі іншым, шануючы іншых:

Дбаючы разам з векам / Аб электронным чудзе, / Памятай – / чалавекам / Ніхто за цябе не будзе (П. Макаль). *Гэта вялікая справа – паставіць чалавека на сваё месца* (К. Крапіва). *Вартасць кожнага чынамі мерыцца і законам зямлі і нябёс* (Л. Геніюш). *Кароль на месцы нешкі надта смешны, / Ды ў дзесяць раз пацешней пешка, / У каралёвай шапцы й сабалях* (М. Рудкоўскі). *Жыццё пражыць – / Не поле перайсці, / А трэба і жыццё / Прайсці, як поле, / І хоць адным зярняткам узысці, / А бур'яном не зарасці ніколі* (С. Грахоўскі). *Дарэмная спроба – у культ вазвядзенне пасрэднай асобы* (В. Жуковіч). *Калі багі раздавалі ўсім людзям талент, апошняму дастаўся толькі смех, на які ніхто не звярнуў увагі. Толькі потым з жахам схамянуліся багі, што чалавек, узброены смехам, можа аказацца дужэйшым за іх* (М. Танк). *Кожнаму свая слава ў родным кутку* (Я. Брыль). *Кожны мае сваю арбіту, бліжэй да сонца імкнецца* (П. Панчанка). *Кожны сам сваю капае студню* (Н. Мацяш). *Кожны чалавек павінен добра ведаць сваё месца на зямлі* (М. Стральцоў). *Найсладзей быць чалавекам унізе, чым варонай на вышыні* (У. Ліпскі). *У істоце той, якую быць не выпала, / Сябе адчуй хоць зрэдку, чалавек!* (А. Пысін). *Кожны хацеў бы апошнім / стаць перад бядой* (Д. Бічэль-Загнетава). *Чалавек спрабуе сябе / ад пачатку дзён да канца. / Чалавек спрабуе сябе – / і сумненням няма канца!* (Е. Лось).

Канцэпт чалавек непарыўна звязаны з канцэптам асоба. Асоба – чалавек як носьбіт і выразнік высокіх маральных і

інтэлектуальных рыс, духоўных якасцей. Слова *чалавек* – суб’ект, слова *асоба* – прэдыкат. *Чалавек* і *асоба* супрацьпастаўляюцца як статычнае і дынамічнае. *Чалавек* – гэта той, кім з’яўляецца па нараджэнні, гэта *факт*. Чалавекам у літаральным значэнні можна быць ці не быць, але нельга стаць. Быць *асобай* – гэта ўласцівасць, якая набываецца з гадамі, з жыццёвым вопытам. *Асобай* можна стаць. У гэтым сэнсе *асоба* – артэфакт. Канцэпты *чалавек* і *асоба* адрозніваюцца па прыродзе той ацэнкі, якая звязана з імі. Стаць *асобай* – значыць, поўнасю рэалізаваць індывідуальныя асаблівасці чалавека ў соцыуме. Ацэнка *асобы* належыць сацыяльна-псіхалагічнай сферы. Быць *чалавекам* добра, правільна, бо гэта адпавядае этычным нормам. Ацэнка *чалавека* звязана з этычнай сферай:

Пакінь адну пасаду – / Быць Чалавекам на зямлі
(С. Грахоўскі). *Значная чалавечая асоба звычайна не крычыць пра сябе на ўсіх скрыжаваннях. Сціпласць для яе – часта неўсвядомлены спосаб абароны сваёй значнасці, боязь раўнадушнай людской цікавасці, помслівай зайздрасці і непавагі* (М. Стральцоў). *Не спадзявайся на прарокаў – / Будзь сам прарокам, чалавек* (А. Бацька). *У чалавека ёсць два шляхі абессмяроціць сябе: маскітства і дабрата. Першы падуладны нямногім, другі – усім* (У. Рубанаў). *Геній не толькі стварае, умее ствараць, – геній умее ўбачыць, умее пачуць тое, што ёсць на свеце, у прыродзе, у людзях, на людзях* (Ф. Янкоўскі). *Разумны чалавек заўсёды ратуе свой народ, / а дурны яго забівае* (Я. Сіпакоў). *Толькі асоба, якая да самазабыцця любіць сваю зямлю, якая шырока і глыбока глядзіць на свет і жыццё, можа спадзявацца на сапраўднае прызнанне і на такую вялікую радасць – павагу свайго – і не толькі свайго! – народа* (Я. Сіпакоў). *Што ні асоба – свой узор, / Свяя пасада і свой двор* (Я. Колас). *Чалавек памірае, калі страчвае здольнасць / Здзіўляцца і захапляцца / Жыццём* (М. Танк).

Як бачым, у афарызмах закладзены характарыстыкі, што вылучаюць *чалавека* як асобу, якой вызначана цэнтральнае месца ў сусвеце. Чалавек на зямлі – гэта не толькі стваральнік і захавальнік матэрыяльных і духоўных каштоўнасцей, чалавек – аснова ўсяго высокамаральнага, чалавечнага:

*Ніякіх скідак на імклівы век! / Душа не знойдзе аніякіх лекаў, /
Калі ў жалезным веку чалавек / Не будзе заставацца Чалавекам
(А. Камароўскі). Пара быць Чалавекам чалавеку (С. Грахоўскі).
Чалавечнасць, / яна – ад слова “чалавек” (А. Вярцінскі).
Чалавечнасць, як вечнасць, / Твой бязмерны маштаб!
(П. Макаль). Чалавецтва, стань жа ўрэшце / Чалавекам
(В. Зуёнак). Без чалавечнасці не будзе вечнасці (П. Панчанка). Я
не хачу нікога навучаць, / Я абуджаю ў сэрцах чалавечнасць: /
Калі баліць, давайце не маўчаць, / Калі хто падае, – свае
падставім плечы (А. Бачыла).*

Літаратура

1. Ковалёва, Л.В. Национальное своеобразие языковой объективизации концептов, выраженных фразеосочетаниями, обозначающими реалии окружающей среды / Л.В.Ковалёва // Вестник, “Лингвистика и межкультурная коммуникация”. – Воронеж, 2004. – № 1. – С. 54.
2. Колшанский, Г.В. Объективная картина мира в познании и языке / Г.В. Колшанский. - М.: Наука, 1990. – С. 28.
3. Степанов, Ю.С. Константы. Словарь русской культуры / Ю.С. Степанов. – М., 1997. – С. 40.